

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

ΥΠΟ

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ ΕΚΧΩΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΟΥ

Γιὰ τὴν ἔλληνα κλασικὴν παιδείαν ἔκαμα δύο δμιλίες τὸν περασμένο χειμῶνα στὴ Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία τῆς Θεσσαλονίκης· μὲ τὸ ὕδιο θέμα μίλησα καὶ στὴ Φοιτητικὴ Λέσχη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στὴν πρώτη διάλεξη ζήτησα ν' ἀντικρύσω τὸ πρόβλημα γενικά, στὴ δεύτερη νὰ παρουσιάσω τὸν ἀθηναῖο πόλιτη τοῦ ἡσού αἰῶνα, ὅπως τὸν μυθοποιεῖ δ Θουκυδίδης στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ β' βιβλίου του. Ἐδῶ τυπώνεται μόνο τὸ γενικὸ μέρος· τὸν μῆθο τοῦ ἀθηναίου τὸν ἀγαλύω στὴν ἔκδοση τοῦ Ἐπιταφίου, ποὺ ἐλπίζω νὰ εἴραι σὲ λίγους μῆνες ἔτοιμη.

“Οὐ τὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας θὰ βασανίζει τὸ φιλόλογο σ' ὅλη τον τὴν ζωὴν κι' ἀκόμα δτι δσο περισσότερο θὰ πλουτίζει τὴν πεῖρα του, τόσο καὶ πιὸ βαθιὰ καὶ γόνυμα θὰ τὸ ἀντικρύζει, εἴραι βέβαιο. Ὡστόσο τὸν δισταγμούς, ἀν ἀξιζε ν' ἀφήσω νὰ γίνει μὲ τὴν μελέτη αὐτὴ σὲ πλατύτερους νύκλους γνωστὴ ἡ σημερινὴ μον θέση μπροστὰ στὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας χωρὶς νὰ περιμέρω ἕνα καλύτερο δούλεμα τῶν προβλημάτων τῆς σὲ κατοπινὰ χρόνια, τὸν δισταγμοὺς αὐτοὺς τὸν τίκησε στὸ τέλος ἡ ὕδια σκέψη, ποὺ μὲ εἶχε πείσει νὰ κάνω τὶς δυό μον δμιλίες: εἴραι τόσο ἄμεση σήμερα ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ βαθύτερη καὶ σωστότερη θεμελίωση τῆς κλασσικῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ μὴν ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀναβάλει ὅποιος κάτι ἔχει νὰ πεῖ γι' αὐτήν. Ξεχωριστὰ δ σημερινὸς ἀκαδημαϊκὸς φιλόλογος πρέπει νὰ μὴν ξανακάνει τὸ βαρὺ λάθος τῶν πιὸ παλιῶν καὶ νὰ μὴ τοῦ φύγει οὕτε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὸ νοῦ, ἡ φιλολογία δὲν εἴραι μόνο τὸ ἀντικείμενο τῆς ψυχρῆς του ἔρευνας, ἀλλὰ καὶ ἡ βάση τῆς μόρφωσης τῶν νέων γενιῶν στὴν πατοίδα του. Ἀπὸ διάφορους λόγους προτίμησα νὰ κρατήσω τὸν τύπο τῆς δμι-

λίας άμετάβλητο κι' ἔτσι παράλειψα κάθε παραπομπή σὲ ξένη μελέτη. Κάνω μιὰ μόνο ἐξαίρεση, γιὰ ν' ἀναφέρω ἓνα δνομα, τοῦ φιλολόγου ἐκείνου, ποὺ ἡ ἀνθρωπιστικὴ κίνηση τοῦ χρωστάει τὴν ἀναγέννησή της μετὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πόλεμο δχι μοναχὰ στὴ Γερμανία, τοῦ Werner Jaeger. Στὸ τελευταῖον βιβλίο μὲ τὸν Ἑλληνικὸν τίτλο «Παιδεία» παρουσιάζεται θαυμαστὰ ἀναπτυγμένη σὲ δλο της τὸ πλάτος ἡ σημασία τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου γιὰ τὸ σημερινὸν ἄνθρωπο.

Πολλὰ προβλήματα τῆς κλασσικῆς παιδείας ἀφῆκα ὅλως διόλον ἀνεξέταστα. Στὰ στενὰ πλαίσια μᾶς δμιλίας ἔνα τόσο πλατὺ θέμα δὲ μποροῦσε νὰ δέξαιται ληθεῖ. "Ἐτσι στὸ ἐρώτημα, ποιὰ ἡ σημασία τῆς λατινικῆς φιλολογίας εἰδικά, ἔπειτα ὅν τὸ κλασσικὸν γυμνάσιο γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δώσει πραγματικοὺς καρποὺς χρειάζεται νὰ περιοριστεῖ, στὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς τῶν κλασσικῶν στὸ σχολεῖο καὶ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ σὲ ἄλλα πολλὰ δὲ θὰ βρεῖ κανεὶς καμιὰν ἀπάντηση στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν. Ἀκόμα θὰ εἶναι μερικοὶ ἀγαγγῶστες, ποὺ θὰ θελήσουν νὰ τοὺς διωτάν μαζὶ ἔνα συγκεκριμένο παράδειγμα ἔρμηνεις ἐνὸς κλασσικοῦ σύμφωνα μὲ τὶς γενικὲς ἀρχές, ποὺ ἀναλύονται στὴ μελέτη αὐτῆς. Ἡ τελευταία ἔλλειψη δὲ ἀναπληρωθεῖ ἐλπίζω μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἐπιταφίου. Γιὰ τ' ἄλλα προβλήματα ἵσως μοῦ δοθεῖ ἄλλοτε ἡ εὑκαιρία νὰ μλήσω.

Τὸ θέμα τῆς δμιλίας αὗτῆς εἶναι ἡ κλασσικὴ παιδεία, δχι τόσο ποιὸς ἐστάθηκε ὁ δρόμος τῆς ὥς τώρα στὴν Ἑλλάδα, ὃσο ποιὸς πρέπει νὰ γίνει ἀπὸ δῶ κι' ἐμπρός, ποιὰ δηλαδὴ θέση πιστεύω πῶς πρέπει νὰ πάρει ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν, ἔχωριστὰ τῶν Ἑλλήνων, μέσα στὴν προσπάθεια, ποὺ συνειδητὰ καταβάλλει τὸ ἔθνος, νὰ τραβήξει μπροστὰ γιὰ δρόμους πιὸ πνευματικοὺς καὶ πιὸ εὐτυχισμένους.

Πόσο βαθὺ καὶ πολύπλοκο εἶναι τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶναι κάτι ποὺ τὸ νιώθει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁ δμιλητής. Γι' αὗτὸν ἔχει κι' ὅλη τὴν ἐπίγνωση τῆς εὐθύνης ποὺ τὸν βαραίνει τὴ στιγμὴ αὐτῆς. Γιατὶ τὸ ξέρει καλά γιὰ νὰ μεταδώσει κανεὶς μιὰ πίστη στοὺς ἄλλους, χρειάζεται τὴν πίστη αὗτὴ νὰ τὴν ἔχει κερδίσει ὁ ἴδιος πρῶτα μέσα του ὕστερα ἀπὸ ἔναν ἀγῶνα δχι μόνο πολύμοχθο ἄλλὰ καὶ πολύχρονο. "Ἐτσι γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, δὲ φτάνει βέβαια

νὰ ἐπιναλάβει κανεὶς ξένες γνῶμες καὶ νὰ στηριχτεῖ στὸ ἐπιχείρημα, ποὺ τόσες φροδὲς σὲ περασμένα χρόνια ἀκούστηκε στὸν τόπο μας: τὴν ὥρα ποὺ ὅλοι οἱ λαοὶ καὶ οἱ καιροὶ τιμοῦν καὶ δοξάζουν τὶς κλασσικὲς γλῶσσες καὶ φιλολογίες καὶ ὅλα τὰ πολιτισμένα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη κρατοῦν πάντα τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ ἀπαρνηθοῦμε μεῖς, οἱ νεώτεροι "Ελληνες, οἱ πιὸ φυσικοὶ κληρονόμοι τῶν παλιῶν προγονικῶν θησαυρῶν; Εἴτα πῶς ἔνα τέτοιο ἐπιχείρημα δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει καμμιάν αὖτις γιατὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ἐκλογὴ ἐνὸς μορφωτικοῦ ἴδαινικοῦ πάνει νὰ τὴν ὁρίζει μὰ συνειδητή, ὑστερα ἀπὸ σκληρὸ προσωπικὸ ἀγῶνα κερδισμένη πίστη. Κι' ἔνα ἴδαινικὸ μὲ στήριγμα τὴν πίστη τῶν ἄλλων ἔχει πάντα πολὺ σαυθρὴ βάση καὶ πέφτει μὲ τὸ πρῶτο φύσημα τῆς ἀμφιβολίας.

Γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ ἔξαντλήσει τὴ σημασία, ποὺ ἔχει ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία σὰν ἀγαθὸ μορφωτικό, πρέπει τὴ δύναμή της νὰ τὴν ἔχει ὁ ἴδιος πρῶτα χαρεῖ· νὰ ἔχει καιρὸ πολὺ παλέψει νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὶς κλασσικὲς μορφὲς τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας καὶ νὰ τὶς κάνει δικές του. Ἀκόμα νὰ ἔχει ἀρκετὲς φροδὲς ζήσει τὴ μεγάλῃ χαρὰ νὰ ἰδεῖ στὸ νέο ποὺ μορφώνεται, πῶς ἡ ἀδιάκοπη ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ τοῦ καταυγάζει ξαφνικὰ μιὰ μέρα τὴν ψυχὴ μ' ἔνα φῶς, ποὺ ὅταν μιὰ φορὰ ἀνάψει δὲν εἶναι νὰ σβύσει ποτέ. Χρόνια καὶ χρόνια χρειάζεται νὰ δοκιμάζει κανεὶς ἔτσι στὸν ἑαυτό του καὶ στοὺς ἄλλους πάνω τὴν πίστη του καὶ νὰ δοκιμάζεται ἀπ' αὐτή. Μοναχὰ ἀπὸ τὸ φιλόλογο, ποὺ ἔχει ζήσει τὸν ἀγῶνα μιᾶς ζωῆς ὀλόκληρης καὶ ὠρίμασε στὴν ψυχή του μέσα ἡ πεῖρα πολύχρονη καὶ πολυδοκιμασμένη, μοναχὰ ἀπ' αὐτὸν θὰ μπορέσει ν' ἀκουστεῖ μιὰ ὅσο γίνεται πιὸ ὀλοκληρωμένη καὶ θεμελιωμένη "ὅμολογία πίστεως" στὰ κλασσικὰ ἴδαινια.

Κι' ὅμως τὴν ὥρα ποὺ τὰ ἴδαινια αὐτὰ κυνηγημένα ἀπὸ τοὺς ἔχτροὺς καὶ, τὸ πιὸ θλιβερὸ, παραξηγημένα ἀπὸ τοὺς φίλους παίρνουν καὶ κλονίζονται καὶ δὲν ἀκούνται σὲ λαοὺς μικροὺς ὅπως ὁ δικός μας πολλὲς φωνές, ποὺ νὰ ζητήσουν νὰ δώσουν στὴν κλασσικὴ παιδεία τὸ πραγματικό της νόημα, τέτοιες ὥρες ποιός ποὺ ἀγάπησε καὶ πίστεψε στοὺς κόσμους αὐτοὺς δὲ θὰ νιώσει νὰ τὸν βαραίνει τὸ χρέος, ἀσχετικὲς μὲ τὴ μικρὴ ἡ τὴ μεγάλῃ του πεῖρα, νὰ βγεῖ καὶ νὰ τοὺς ὑπερασπίσει μπροστὰ στοὺς ἔχτροὺς καὶ μπροστὰ στοὺς φίλους, ποὺ τὴν ἀδέξια

προστασία τους είναι για νὰ τὴ φοβᾶται κανεὶς πολὺ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ τῶν ἀντιπάλων;

“Οταν ποὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια τὸ ἔθνος ἔαναγεννημένο ὅριζε τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν σὰν τὸ κύριο θεμέλιο γιὰ τὴ μόρφωση τῶν νέων του, ἀκολουθοῦσε ὅχι μοναχὰ τῶν ἔνων λαῶν τὸ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ μιὰ παράδοση, ποὺ κρατοῦσε χιλιάδες χρόνια. Ἀπὸ τὸν 6. π.Χ. μὲνα δ “Θυηρός διαβάζεται στὰ σχολεῖα τῶν Ἑλλήνων. Ἀκριβῶς ἡ συναίσθηση, ποὺ κρατήθηκε ζωντανὴ πάντα στὴ φυλή, ὅτι ἡ καταγωγὴ τῆς τὴν ἔδενε σφιχτὰ μὲ τὴν παλιὰ Ἑλλάδα, ἡ ἐπίγνωση ὅτι συνεχίζει μιὰ πολὺ μεγάλη καὶ δοξασμένη ἴστορία, αὐτὴ ἥταν ποὺ μετὶ μὲ τὴν θρησκευτικὴ πίστη κράτησε τὸν Ἑλληνα ἔνπνδ τὰ σκοτεινὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς. Τώρα ποὺ ἀρχίζει μιὰ καινούργια περίοδο, τὸ ἔθνος ἔαναγύριζε στοὺς παλιοὺς κλασσικούς, ποὺ τοὺς ἔνιωθε δικούς του, καὶ τοὺς ζητοῦσε νὰ τοῦ παρασταθοῦν γιὰ μιὰ δεύτερη νίκη, τὴ νίκη πάνω στὴν πνευματικὴ τώρα σκλαβιά. Γιὰ τὴν πνευματικὴ του λευτεριὰ εἶχε ν’ ἀγωνιστεῖ ἀπὸ δῶ κι’ ἐμπρόδει τὸ ἔθνος κι’ αὐτὸ ποὺ περίμενε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἥταν δ λόγος τους, δ μῆθος τους, ἡ τέχνη τους, ἡ πολιτεία τους - ὅλα νὰ τοῦ σταθοῦν ὅδηγοὶ γιὰ νὰ πλάσει τὸ δικό του λόγο καὶ τὸ μῆθο καὶ τὴν τέχνη καὶ τὴν πολιτεία, μὲ δυὸ λόγια γιὰ νὰ πλάσει τὸν νεοελληνικὸ κόσμο ἀν γινόταν τὸ ὕδιο μεστὸ καὶ πλούσιο ὅπως δ παλιός.

Κούφια μιὰ τέτοια λαχτάρα; Κάθε ἄλλο! Τί μπορεῖ νὰ σταθεῖ πιὸ γόνιμο σ’ ἔνα λαό, ποὺ τὸν διαπερνάει ἔντονα δ πόθος τοῦ ἔαναγεννημοῦ, ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴ σὲ μιὰ κλασσικὴ ἐποχή, ποὺ ἔζησε ἄλλοτε, ὅταν μάλιστα ἡ κλασσικὴ αὐτὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἔλληνική; Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τὸν πόθο αὐτὸν τὸ ἔθνος δὲν εἶχε ἔεκαθαρίσει μέσα του μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἐπρεπε νὰ ἀγωνιστεῖ νὰ τὸν κάνει πραγματικότητα· τὸν ἀρχαῖο κόσμο τὸν ἀντίκρυζε μ’ ἔναν ἀτέλειωτο θαυμασμό, ἀπλοϊκὸ πάντα, κι’ αὐτὸ ποὺ νόμιζε, ὅτι ἀξιζει νὰ πάρει ἀπὸ τοὺς κλασσικούς, ἔδειχνε σκέψη ἔαρβαθη κι’ ἐπιπλαίη. Ἡ πίστη του στηριζόταν πιὸ πολὺ στὸ αἴσθημα παρὰ στὸ λόγο. Δὲ σημαίνει ἔφτανε ἡ πίστη· ἡ πίστη, ὅτι τὴν πνευματικὴ του λευτεριὰ ἐπρεπε νὰ τὴν περιμένει ἀπὸ τοὺς παλιοὺς κλασσικούς του. Ἀπὸ δῶ κι’ ἐμπρόδει

τὴν εὐθύνη τὴν εἶχε ἄλλος, αὐτὸς ποὺ τὸ ἔθνος τοῦ ἐμπιστευόταν τοὺς νέους νὰ τοὺς μορφώσει μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία· τὴν εὐθύνη τὴν εἶχε ὁ φιλόλογος. Καὶ σὰ γυμνασιακὸς καὶ σὰν ἀκαδημαϊκὸς λειτουργός, καὶ σὰ δάσκαλος καὶ σὰν ἐπιστήμονας δικό του χρέος ἦταν τώρα πιὰ νὰ κοιτάξει τὴν πίστη αὐτὴ ποὺ ζοῦσε τὸ ἔθνος πῶς θὰ τὴν δικαίωνε δίνοντας στὶς κλασσικὲς σπουδὲς ἕνα περιεχόμενο οὖσιαστικὰ μορφωτικό.

"Ἐνας αἰδονας πέρασε ἀπὸ τότε· ἡ πίστη μας στὴ μορφωτικὴ δύναμη τῆς κλασσικῆς παιδείας πάει νὰ σβύσει ὅλως διόλου. Μπορεῖ ἀπ' όπου ἀλλοῦ, μόνο ἀπὸ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο δὲ φαίνεται νὰ πριμένει τὴν μάρφωσή του τὸ ἔθνος πιά. Γι' αὐτὸς καὶ διστάζει ἀν δεξιῶς νὰ δίνει γιὰ λειτουργοὺς τῆς παιδείας του τοὺς πιὸ πλούσιους σὲ ζωὴ καὶ σκέψη νέους του, μιὰ καὶ δὲν περιμένει νὰ κερδίσει ἀπὸ δῶ τοὺς πιὸ φωτεινοὺς δδηγούς του. Ἐκεῖνο ποὺ κρατάει τὸ γυμνάσιο στὴ ζωὴ εἶναι πιὸ πολὺ ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ ντροπὴ μπροστὰ στοὺς ξένους λαοὺς παρὰ ἡ πίστη στὴν ἀξία του. Ἐτσι ἥρθε ἡ ἵδια ἡ πολιτεία ἔδω καὶ λίγα χρόνια καὶ κατάργησε τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο κλασσικὲς γλῶσσες, τὰ λατινικά, κι' ἀκόμα ἔδωσε τὸ δικαίωμα στοὺς διπλωματούχους μᾶς ἄλλης ἐντελῶς ἐπιστήμης νὰ διδάσκουν τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά, γιατὶ εἶναι φυσικὰ τῆς γνώμης, πὼς οὔτε κι' ἀπὸ αὐτὰ ἔχουμε νὰ περιμένουμε μεγάλα πράγματα.

"Ἡ ἀμφιβολία αὐτὴ γιὰ τὴ σημασία τῆς κλασσικῆς παιδείας δὲν πηγάζει ἀπὸ μιὰ μόνο ἀποκλειστικὰ ἀφορμή. Είναι βέβαια καὶ οἱ ἀνάγκες τῆς χώρας καὶ τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι μπορεῖ νὰ ἔξηγηθεῖ ὃς ἕνα σημεῖο ἡ ἀντίδραση, ποὺ βρίσκουν οἱ θεωρητικὲς γενικὰ σπουδὲς στὴ Μακεδονία. Κάθε τόσο τὰ Ἐπιμελητήρια καὶ τὰ διάφορα οωματεῖα βγαίνουν μὲ ψηφίσματα καὶ ὑπομνήματα καὶ τονίζουν, ὅτι ἐ. εἶνο ποὺ χρειάζεται ἡ Μακεδονία εἶναι ἕνα πολυτεχνεῖο καὶ πραχτικὲς σχολές, γεωργικὲς καὶ τεχνικές, ὅχι κλασσικὰ γυμνάσια καὶ φιλοσοφικὲς πανεπιστημιακὲς σχολές. Κι' ὅμως ὁ κύριος λόγος, ποὺ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο κλονίζεται, εἶναι ἄλλος, ἐσωτερικός, ὅχι ἐξωτερικός. Είναι ποὺ ἔγαν αἰῶνα τώρα δὲν ἐπαλήθεψε καθόλου τὶς ἐλπίδες, ποὺ τὸ ἔθνος θετήριε πάνω σ' αὐτό. Ἡ συναναστροφή μας μ' ἕνα λαὸ μεγάλο πολὺ λίγο κατόρθωσε νὰ μᾶς μορφώσει. "Ολο καὶ πληθαίνει τὸ παράπονο,

ὅτι ἀπὸ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο οἱ νέοι βγαίνουν ὅχι μοναχὰ ἀπροετοίμαστοι γιὰ τὶς πραχτικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, μὰ καὶ χωρὶς κὰν τὴν ἴκανότητά νὰ διατυπώνουν καὶ τὰ πιὸ ἀπλὰ διανοῆματά τους λογικὰ καὶ καθαρά. Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανείς, ὅτι ἡ ἐπάρκεια γιὰ τὴν καθαρὴ γλωσσικὴ διατύπωση οὔτε εἶναι κατὶ ποὺ μοναχὰ ἀπὸ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο μπορεῖ νὰ κέρδη^{θεῖ} οὔτε τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου τὸν κύριο σκοπὸ ἀποτελεῖ. Τὰ μεγάλα αἰτήματα, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε ἀπὸ ἕνα ἀνθρωπιστικὸ γυμνάσιο, εἶναι νὰ χαρίσει στὸν τρόφιμό του ἔναν ὠρισμένο πλοῦτο ψυχῆς καὶ νοῦ, νὰ τὸν κάνει νὰ νιώθει κάποιο δέος μπροστὰ στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τέλος νὰ ιρατήσει μέσα του ἔνσπνη πάντα τὴν λαχτάρα τῆς τελείωσης, δποιο δρόμο κι' ἀν εἶναι νὰ πάρει.

Τὰ αἰτήματα αὐτὰ ἔξαπαντος δὲν τὰ ἐκπληρώνει τὸ νεοελληνικὸ κλασσικὸ γυμνάσιο. "Ετσι ἡ γνώμη, τί ὁφελεῖ νὰ ἐπιμένουμε σ' ἕναν σχολικὸ τύπο, ποὺ ἡ πράξη ἑκατὸ χρόνων τώρα τὸν ἔδειξε ὅλως διόλου στεῖρο, ἀκούεται ὅλο καὶ πιὸ συχνά. Στὸ τέλος ἔφτασε κι' ὁ Ἰδιος ὁ φιλόλογος νὰ κλονιστεῖ γιὰ τὴ σημασία τῆς προσπάθειάς του. "Ἐνας αἰῶνας ἀποτυχίας νιώθει νὰ πλακώνει βαριὰ τὸνς ὄμους του. Συνεχίζει τὴ διδασκαλία τῶν κλασσικῶν τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς ὅχι γιατὶ πιστεύει, πὼς μὲ κείνους εἶναι δυνατὸ ποτὲ νὰ μορφώσει ψυχές, παρὰ γιατὶ τὸνς ἐπιβάλλει τὸ πρόγραμμα τῆς πολιτείας. Κι' ἔτσι μὲ τὴ συναίσθηση αὐτὴ μᾶς προσπάθειας ἀγονης καὶ ἀχρηστῆς καταντάει νὰ ἰδεῖ τὸ λειτουργημά του σὰν ἀπὸ τὰ πιὸ ἄχαρα καὶ κουραστικὰ βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα.

"Υστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι καὶ πολὺ παράξενο, ἀν τὸ ἔθνος ἔρχεται μὰ στιγμὴ κι' ἀμφιβάλλει, ἀν ἀξίζει νὰ συνεχίσει ἕναν πειραματισμό, ποὺ τὸν φοβᾶται ἀσκοπὸ πιὰ καὶ παράλογο. Γιατὶ κι' ἀν ἀκόμα παραδεκτοῦμε, ὅτι ἡ κλασσικὴ παιδεία σὲ μιὰ ἴδανική της ἐφαρμογὴ μορφώνει πραγματικά, ἡ πιστοποίηση, ὅτι στὴν "Ελλάδα δὲν ἔχουμε ὅπως φαίνεται τὴ δύναμη νὰ τῆς δώσουμε τὸ πραγματικό της νόημα, ἡ πιστοποίηση αὐτὴ εἶναι ἀρκετή, θὰ ἔλεγε κανείς, νὰ δικαιολογήσει τὴν κατάργηση τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου στὸν τόπο μας.

"Η γνώμη αὐτὴ εἶναι τὴν ἴδια ὕρα καὶ σωστὴ καὶ σφαλερή. Οποιος γυρίζει πίσω καὶ βλέπει, πόσο φτωχὰ σταθῆκαν τ' ἀποτελέσματα τῆς

κλασσικῆς παιδείας ως σήμερα στὴν Ἑλλάδα, εἶναι φυσικὸν ὑπελπίζεται καὶ νὰ ζητάει μιὰ λύση φιλοσοφική. Κι' ὅμως ἐν πειστοῦμε ὅτι οἱ κλασσικοί, ὅταν τοὺς ἀντιρέουμε σωστά, εἶναι μιὰ δύναμη μορφωτικὴ ἔχοντα πολύτιμη, δὲν εἶναι πιὸ φρόνιμο ἀντὶ ἀπὸ τὴν τυφλὴ λατρεία τῶν περασμένων γενιῶν νὰ πέσουμε ἀμέσως σὲ μιὰ τυφλὴ ἀρνηση, νὰ κοιτάξουμε μήπως ἡ κερδισμένη ως τώρα πεῖρα μπορέσει καὶ μᾶς δεῖξει τὸ δρόμο ἀπὸ δῶ κι' ἐμπρὸς γιὰ ἔνα πραγματικὸν ἀνθρωπιστικὸν σχολεῖο; Ἀντίθετα μὲ τοὺς ἀπαισιόδοξους, ποὺ ἡ ἀναδρομὴ στὴν ἴστορία τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου μας ως σήμερα τοὺς κάνειν' ὑπελπίζονται καὶ γιὰ τὸ μελλοντικό μας γυμνάσιο, ἀν δὲν ἀξίζει πιὸ πολὺ νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ περασμένα νὰ μᾶς βοηθήσουν θετικὰ γιὰ ἔνα καλύτερο θεμέλιωμα, δχι ἀρνητικὰ γιὰ ἔνα ξεθεμέλιωμα.

Τέτοιες ὕρες εἴμαστε ἀναγκασμένοι προτοῦ ζητήσουμε νὰ καθορίσουμε τὸ δρόμο, ποὺ πρέπει νὰ πάρουμε, νὰ μελετήσουμε τὸ δρόμο, ποὺ πήραμε ως σήμερα καὶ ποὺ δὲν ἦταν βέβαια ὁ σωστός, ἀφοῦ δὲ μᾶς ὅδηγησε ἐκεῖ ποὺ θέλαμε. Μιὰ τέτοια ἀναδρομὴ μᾶς τὴν ἐπιβάλλει ἡ λαχτάρα ὅδηγημένοι ἀπὸ τὸ χτές νὰ κερδίσουμε ἔνα πιὸ φωτεινὸν αὔριο, δχι ἡ χαιρέκακη ἐπιθυμία ν' ἀρνηθοῦμε τὸ ἔργο τῶν πιὸ παλιῶν. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς ὅμως μποροῦμε στὴν πεῖρα ποὺ μᾶς χαρίζει ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ νὰ δώσουμε ἀμέσως θετικὴ μορφή· ἀντὶ ν' ἀναφέρουμε τί σφάλματα ἔγιναν ἄλλοτε κι' ἀπὸ ποιοὺς ἐσωτερικοὺς κι' ἐξωτερικοὺς τυχὸν λόγους, νὰ ίδοῦμε πιὸ καλὰ τί πρέπει ἐμεῖς σήμερα νὰ κάνουμε καὶ τί νὰ ἀποφύγουμε, ὅδηγημένοι ἀπὸ τὴν παλιὰ πεῖρα καὶ φτερωμένοι ἀπὸ καινούργιες λαχτάρες πιὸ πνευματικές. Ἔτσι ἡ κρίση τῶν περασμένων χάνει τὸν ἐπικριτικὸν της ἄγονο καὶ ἄχαρο χαραχτῆρα.

Μπροστά μας ἡ δημιουργία ἐνὸς λαοῦ μεγάλου. Μέσα σὲ λίγους αἰῶνες ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε τὴ δύναμη νὰ πλάσει ἔναν δλόκληρο κόσμο σὲ μιὰν ὑπέροχη λαμπρότητα: γλῶσσα καὶ μῦθος καὶ τέχνη καὶ ποίηση καὶ ἴστορία καὶ φιλοσοφία - ὅλα σὲ κλασσικὴ τελειότητα. Ἀπὸ ἔναν λαό, ποὺ οἱ θεοί του τὸν εὐλόγησαν καὶ μπόρεσε νὰ βαστάξει τὸν πόνο μιᾶς τόσο μεγάλης δημιουργίας σὲ πεντακόσια μέσα χρόνια, τί μποροῦν νὰ διδαχτοῦν οἱ γενιὲς τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ ποὺ ἔχουν κάθε μιὰ τὸ δικό της τὸν πόνο νὰ ζήσει μὲ τὴ λίγη

εἴτε τὴν πολλὴ ἀντοχή, ποὺ τῆς ἔχαρισε ὁ δικός της ὁ θεός;

Προτοῦ δδηγήπει τοὺς νέους στὸν κλασσικὸν κόσμο, πῶς θὰ τὸν πλησιάσει ὁ ὥριμος ἄνθρωπος στὸν πόθο του νὰ μορφωθεῖ αὐτὸς πρῶτα; μὲ ποιά ψυχικὴ προπαρασκευή, μὲ ποιές λαχτάρες καὶ τί ζητῶντας ἀπ' αὐτὸν νὰ τοῦ χαρίσει; Γιατὶ ὁ τρόπος ποὺ θ' ἀντικρύσει τὸν ἀρχαῖο προδικάζει σὲ μεγάλο βαθμὸν τὸ τί θὰ τοῦ δώσει. Κανένα μορφωτικὸν ἄγαθὸν δὲ μποροῦμε νὰ τὸ κερδίσουμε ἀκοπα μέσα μιας πρῶτα εἶναι ἡ δική μιας ψυχῆς ποὺ θὰ ἀγωνιστεῖ νὰ τὸ πλησιάσει, γιὰ νὰ δεχτεῖ ὑστερα τὸν ἀντίλαλο του. Κι' ὁ ἀντίλαλος αὐτὸς θὰ ξυπνήσει μέσα μιας καινούργιες λαχτάρες. Καὶ θὰ ζητήσουμε ξανὰ ἀπὸ τὴν μορφωτικὴν πηγὴν νὰ μᾶς σβύσει τὴ δίψα τους καὶ ξανὰ καὶ ξανά· διμος τὴν ἀρχὴν θὰ τὴν κάνουμε ἐμεῖς πάντα. Γιατὶ ἡ μόρφωση δὲν εἶναι κάπιτα παθητικό, ἀλλὰ ἔνας συνειδητὸς τραχὺς ἀγῶνας.

Πῶς θὰ πλησιάσουμε τὸν ἀρχαῖο κόσμο;

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα μὲ τὴν ἐπίγνωση, ὅτι ἀπὸ τὴ φύση του τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας γενικὰ δὲ μπορεῖ παρὰ θὰ κρατιέται ζωντανὸν πάντα στὸ ἔθνος καὶ στὸ ἄτομο· μὲ τὴν ἐπίγνωση, ὅτι τὸ μορφωτικὸν ἴδαινικὸν δὲν κερδίζεται μιὰ γιὰ πάντα, γιὰ νὰ τὸ βάλει κανεὶς ὑστερα προσκέφαλο καὶ νὰ κοιμηθεῖ ἥσυχος κι' ἀκόμα γιὰ νὰ τὸ χαρίσει στὸν πλαϊνό του ἔτοιμο. Τὸ μορφωτικὸν ἴδαινικὸν πρέπει νὰ τὸ κερδίζει τὸ κάθε ξυπνημένο ἄτομο μοναχὸν του, κι' ἀκόμα νὰ τὸ ξανακερδίζει κάθιε συνειδητὴ στιγμή. Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς πάντα ξυπνὰ καὶ πάντα ἀγρυπνα. Μόρφωση εἴτε σ' ἔναν λαὸν εἴτε σ' ἔνα ἄτομο θὰ πεῖ πάλη ἀνειρήνευτη καὶ πόνος βαθύς. Τὸ μορφωτικὸν ἴδαινικό, ποὺ ἥρθε μιὰ στιγμὴ καὶ πίστεψε τὸ ξυπνημένο ἄτομο εἴτε τὸ ἔθνος, δὲν εἶναι τὸ τέλος ἐνὸς ἀγῶνα, εἶναι ἡ ἀρχὴ του. Τὸ τέλος του θὰ τὸ σφραγίσει μοναχὰ ὁ θάνατος, ὅταν ἔρθει καὶ σβύσει ἀπὸ τὸ ἄτομο ἡ ἀπὸ τὸ ἔθνος τὴν κάθε λαχτάρα καὶ τὴν κάθε σκέψη.

Κάθε ἀγαθό, ποὺ μᾶς χαρίζει ἡ παράδοση, εἶναι πολύτιμο. Καὶ γαρὰ στὸ λαό, ποὺ ἡ παλιά του ἴστορία ἔχει νὰ παρουσιάσει νίκες πνευματικὲς μεγάλες. "Ομως ὅτι μᾶς κληρονομοῦν οἱ παλιὲς γενιές, πνευματικὸν βέβαια, αὐτὸ ποὺ λέμε πνευματικὴ παράδοση, τότε μόνο ἔχει γιὰ μᾶς μορφωτικὴ ἀξία, ὅταν κατορθώνει γὰ μᾶς κεντρίσει τὸ νοῦν, νὰ μᾶς δονήσει τὴν ψυχὴ γιὰ καινούργιες νίκες, ὅχι νὰ μᾶς τὴν

ἀποκοινίσει. Τίποτα ἀπ' ὅσα μᾶς δίνει ἡ παράδοσις, ὅσο μεγάλη καὶ σεβαστή, τίποτις ἀπ' ὅσα μᾶς χαρίζει ἕνας ἔνος λαός, ὅσο πιὸ πολιτισμένος καὶ ἀν εἶναι ἀπὸ μᾶς, τίποτα δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ μᾶς μορφώσει, ἢν δὲν τὸ καταξιώσουμε μὲ νέον ἀγῶνα μέσα μας Τὸ διὰ τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη μελετοῦν τοὺς παλιοὺς κλασσικοὺς δὲν εἶνατ κάτι ποὺ θὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὸ χρέος ν' ἀντιμετρηθοῦμε ἐμεῖς καὶ σὰν ἔθνος καὶ σὺν ἀτομῷ ὁ καθένας μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία σὰν ἀγαθὸ μορφωτικό καὶ οὔτε εἶναι ἀσέβεια στοὺς ἀρχαίους νὰ φωτιθοῦμε γιὰ τὴν μορφωτική τους ἀξία, τὴν ὥρα ποὺ ἔνα χρέος πολὺ πιὸ βαρύ, τὸ χρέος πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας μᾶς ἐπιβάλλει πίστες δοκιμασμένες. Γιατὶ ἴδανικὰ δανεισμένα ἀπὸ ἄλλους καταντοῦν νὰ δούλωνουν, δχι νὰ φτερώνουν τὴν σκέψη.

**Μοναχὸς μὲν τὴν ἀκοίμητη προσπάθεια τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ λαοῦ
νὰ συνειδητοποιεῖ ὅλη τὴν ὥρα τὸν ἄγωνα, ποὺ καταβάλλει γιὰ νὰ
μορφωθεῖ, εἶναι δυνατὸ τὸν ἀπλοϊκὸ θαυμασμὸ σ' ἕνα δποιοδήποτε
μορφωτικὸ ἴδανικὸ καὶ τὴν ἀπροβλημάτιστη πίστη, ποὺ κοιμίζει καὶ
ἀποχαινώνει, νὰ τ' ἀντικαταστῆσει ὁ θεμελιωμένος θαυμασμὸς καὶ ἡ
κριτικὴ πίστη, αὗτὴ ποὺ κάθε στιγμὴ τὴ δοκιμάζει ἡ ἀμφιβολία καὶ
τὴν ἀναγκάζει νὰ ἀνανεώσει καὶ νὰ δυναμώσει τὰ στοιχεῖα της.**

Κρατῶ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας ζωντανὸν δλη τὴν ὕρα μέσα μου, αὐτὸν θὰ πεῖ οὗτονα τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν ἀγῶνα αὐτὸν μπορεῖ κι' ἔχει τὸ χρέος νὰ τὸν ζήσει κανεὶς καὶ μέσα του σὰν ἄτομο καὶ στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους γῆρο του σὰ μέλος μιᾶς κοινωνίας, ἔεχωριστὰ σὰ δάσκαλος. 'Ακριβῶς σ' αὐτὸν τὸν ἀδιάκοπο, βαθύτατα συνειδητὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν τελείωση, σ' αὐτῇ τὴν ἀσίγαστη λαχτάρα τῆς ψυχῆς νὰ κερδίσει δλα τὰ πλούτη τοῦ κόσμου κλείνεται ἡ μεγάλη εὔτυχία τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, δσο ἀκριβὰ καὶ νὰ πληρώνεται.

Τὸ δεύτερο αἴτημά μας γιὰ κεῖνον, ποὺ θὰ θελήσει νὰ πλησιάσει τοὺς ἀρχαίους κλασσικούς, εἶναι τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ πρώτου: Γιατὶ πιστεύουμε στὸν ἕδιο τὸν ἔαυτό μας καὶ στοὺς ἄλλους γῆρο μας, γιατὶ ἀγαποῦμε τὸ σῆμερα καὶ τὸ αὔριο, γι" αὐτὸ θὰ γυρίσουμε στὸ χτές, ἀν πιστέψουμε πῶς μιὰ τέτοια ἀναδρομὴ θὰ μᾶς βοηθοῦσε ν' ἀνεβοῦμε. "Αν καταφύγουμε στοὺς ἀρχαίους, θὰ καταφύ-

γουμε γιατί λαχταροῦμε τὴ δική μας καὶ τῶν ἄλλων γῦρο μας ἀνθρώπων τὴ μόρφωση. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἀξία, ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν νεώτερον “Ελληνα οἱ ἀρχαῖοι, δχι ἡ ἀπόλυτη τυχὸν ἀξία τους” ἢ καλύτερα, μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ σχετικὴ γιὰ μᾶς σήμερα σημασία τῆς ἀπόλυτης ἀξίας τῶν παλιῶν κλασσικῶν. Δὲ ζητοῦμε νὰ γίνουμε δοῦλοι τῶν ἀρχαίων, ὅσο μεγάλοι καὶ νὰ εἶναι ἐκεῖνοι, ὅσο μικροὶ ἐμεῖς. “Ἐνια ἔθνος ζωντανὸ ἀγωνίζεται νὰ κρατήσει τὴν πνευματική του λευτεριὰ μὲ μεγαλύτερο πάθος, ἀπὸ ὅσο ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐδαφική του ἀκεραιότητα.

Κρατῶντας τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας στὴν ψυχὴ μας ἔχπνο πάντα, μὲ τὴ λαχτάρα γιὰ τὴν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου ἀγαλήνευτη, ἀγαπῶντας δυνατὰ τὸ σημερινὸ ἀνθρωπό θὺ πλησιάσουμε τὸν ἀρχαῖο - γιὰ νὰ μᾶς δώσει τί; Βέβαια δὲ θὰ τοῦ ζητήσουμε νὰ μᾶς χαρίσει τὶς ἀξίες καὶ τὶς πίστεις του, ὅπως κάνουν ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν πίστη στὸν ἕδιο τὸν ἑαυτό τους, ποὺ δὲν ἔχουν ν' ἀντιτάξουν ἔνα δικό τους ζωντανὸ κόσμο καὶ ποὺ ζητοῦν νὰ ὑψωθοῦν μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀρνηση τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ τὴν πρόθυμη παραδοχὴ τοῦ ἔνονυ κόσμου. ‘Εμεῖς δὲ θ’ ἀρνηθοῦμε τὴ σημερινὴ μας ζωή. “Ἐνα ψήφισμα ὅπως αὐτό, ποὺ ὑπόγραφαν πρὸν ἀπὸ ἑκατὸν τριάντα κάπου χρόνια οἱ δάσκαλοι στὸ ’Αἰβαλῆ γιὰ ν’ ἀρνηθοῦν ὥς καὶ τ’ ὅνομά τους, ἀντὶ ’Αγγελῆς ’Αλκιβιάδης, ἀντὶ Τζάνος ’Επαμεινώνδας, ἀντὶ Παναγιώτης Πελοπίδας, ἀντὶ Χαρόλαμπος Παυσανίας, ἔνα ψήφισμα ποὺ δριζε νὰ χρησιμοποιοῦν στὶς ὅμιλίες μεταξύ τους τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ κι’ ἀκόμα ποὺ ἔβαζε πρόστιμο σὲ κεῖνον, ποὺ μιλῶντας θὰ ἔχηνοῦσε καὶ θὰ τοῦ ἔφευγε καμμιὰ λέξῃ τῆς μητρικῆς του γλώσσας - ἔνα τέτοιο ψήφισμα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ ὑπογράψουμε σήμερα. “Οποιος ἀρνιέται τὸν ἑαυτό του, τὴ ζωὴ καὶ τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ του, ἀφαιρεῖ ὁ ἕδιος τὰ θεμέλια τῆς μόρφωσής του. Καμμιὰ ὠφέλεια δὲ μπορεῖ νὰ χαρεῖ αὐτός, ποὺ ποθεῖ νὰ πλησιάσει τὸν ἀρχαῖο κλασσικό, γιὰ νὰ σκύψει δοῦλος του κι’ ἀπομιμητής του μὲ τὴ συναίσθηση τῆς ἀναξιότητάς του μπροστὰ στὸ μεγάλο πρότυπο. Μορφώσιμη εἶναι μοναχὰ ἡ ψυχὴ ποὺ τὴ φλέγει ὁ πόθος τῆς λευτεριᾶς, δχι ποὺ κλείνει δουλικὸ φρόνημα.

‘Απὸ τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ δὲ θὰ ζητήσουμε λοιπὸν νὰ μᾶς χαρίσει τὶς δικές του πίστεις. Μήπως τότε θὰ πρέπει νὰ περιορίσουμε τὴ ση-

μασία του μόνο σὲ ὅσα σημεῖα ἡ πίστη του συμφωνεῖ μὲ τὴν δική μας; Μήπως πρέπει νὰ φροντίσουμε ἀπὸ τὶς ἀλήθειες ποὺ πίστεψαν καὶ διακήρυξαν οἱ παλιοὶ ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι νὰ ἀπομονώσομε ἐκεῖνες ποὺ ταιριάζουν στὴ σημερινή μας ἡθική, μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι μοναχὸν αὐτὲς μποροῦν νὰ δυναμῶσουν τὸν ψυχικὸ ἀγῶνα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου; Ἀπὸ τὴν μυθολογία τῶν ἀρχαίων, ἀπὸ τὴν ἴστορία τους, ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τους μήπως πρέπει νὰ κοιτάξουμε νὰ βροῦμε μοναχὰ τὰ μεγάλα παραδειγματα τῆς γενναιότητας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς φιλοπατρίας, τῆς κάθε ἀρετῆς, παραμερίζοντας ὅτι ἀντιβαίνει στὴ σημερινὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς γενικά;

“**Η ἀλήθεια εἶναι, πὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ περιορίζαμε τὴν ὠφέλεια τοῦ παλιοῦ κλασικοῦ ὅχι μόνο ποποτικά, ἀλλὰ καὶ ποιοτικά.**” Αν ἔχητούσαμε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο μιὰ τέτοια βοήθεια, πρῶτα πρῶτα ποὺ θ’ ἀχρηστεύαμε ὅσα στοιχεῖα του ἀντιβαίνουν στὶς δικές μας ἀρχὲς καὶ πίστες. “Ο, τι δὲ θὰ μποροῦσε νὰ συντελέσει σὲ μιὰ τέτοιας λογῆς ὠφέλεια μας θὰ ἔπειρε νὰ τὸ ἀποκλείσουμε. **Η ἔξιστορηση τῆς ζωῆς** ἐνὸς προσώπου, ποὺ ἔδρασε καταστρεφτικὰ μέσα στὴν ἴστορία, νὰ ποῦμε ἐνὸς Ἀλκιβιάδη, ἐνὸς Κοριολανοῦ, ὕστερα μιὰ σφαλερὴ ἥτις ἀνήθικη γιὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο ἀρχαία σκέψη ἥτις πράξη - ὅλα θὰ ἔπειρε νὰ διαγραφοῦν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῆς κλασικῆς παιδείας. Τὸ πολὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε σὰν ἀποτρεπτικὸ παράδειγμα, ὅπως οἱ Σπαρτιάτες ἀφηναν τοὺς Εἴλωτες νὰ μεθοῦν γιὰ νὰ δείχνουν στοὺς νέους, πόσο ταπεινώνει τὴν ψυχὴ ἐνα τέτοιο ἐλάττωμα. Καὶ σὲ τί θὰ μποροῦσε μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ νὰ μᾶς βοηθήσει ἥτις ἀρχαία θρησκεία μὲ τὴν πολυθεῖα της καὶ τοὺς θεούς της γεμάτους ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, νὰ βοηθήσει τὸ σημερινὸ “Ελληνα, ποὺ πιστεύει σ’ ἔναν μόνο τέλειο θεό-πνευμα; Τί θὰ εἶχε νὰ μᾶς διδάξει ἥτις ἀρχαία πολιτεία, τὴν ὥρα ποὺ ἥτις μισθοφή τῆς σημερινῆς πολιτείας εἶναι ἐντελῶς διαφορετική; Τί θὰ μᾶς ὠφελοῦσε ἥτις μελέτη γενικὰ μᾶς ζωῆς, ποὺ στέκει τόσο ξένη ἀπὸ τὴ δική μας;

Μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι μόνο ποὺ θὰ περιορίζαμε τὸ ὑλικὸ τῆς κλασικῆς παιδείας, ἀφοῦ θὰ ἔπειρε νὰ ἀρνηθοῦμε τόσα καὶ τόσα στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὴν ὠφέλεια, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρίσει ὁ κλασσικός, μιὰ τέτοια γνώμη θὰ τὴν περιόριζε σὲ μιὰ στε-

νόκαρδη ήθυικολογία πιὸ πολύ. Μ' αὐτὸν δῆμως τὸν ιρόπο ἥ ψυχή μας δὲ θὰ μποροῦσε στὸ βάθος τίποτα νὰ κερδίσει, γιατὶ δὲ θὰ ζοῦσε τὸν ἀγῶνα καὶ τὴ λύτρωση τοῦ ἀρχαίου, τὴ στιγμὴ ποὺ τὴν ἀξία τῶν παι-
λιῶν λόγων καὶ ἔργων δὲ θὰ τὴν ἐξαρτοῦσε ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ψυχικοῦ ἀγῶνα τοῦ δημιουργοῦ των παρὰ ἀπὸ τὴν τυχαία συμφωνία ἥ διαφορά τους ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινωνική, ἡθικὴ κλπ. πίστη.

Σήμερα, ποὺ ἔχουμε ἑεπεράσει πιὸ τὸ ἴδαικὸ τῆς δουλικῆς μίμησης, τὸ ἀνάξιο γιὰ ψυχὲς ποὺ ποθοῦν λευτεριά, θέλουμε ἀπὸ τὸν κλασ-
σικὸ νὰ μᾶς δώσει νὰ χαροῦμε μιὰ ὠφέλεια πολὺ πιὸ πλατειά, καθόλου περιωρισμένη στὸ ἡθικολογικὸ περιεχόμενο τοῦ μύθου, τῆς ἰστορίας,
τῆς φιλοσοφίας. Θέλουμε νὰ μᾶς εἶναι ἀδιάφορο, ἀν τὸ δίδαγμά του εἶναι σωστὸ ἥ σφραλερό, σύμφωνο ἥ ἀντίθετο μὲ τὴ δική μας πίστη.
Κι’ ἀκόμα θέλουμε νὰ κρατήσουμε στὴν ψυχή μας ἐνπνὸ τὸ γόνιμο στοιχεῖο τοῦ θαυμασμοῦ μπροστὰ στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἐνὸς θαυμασμοῦ δῆμως τώρα ποὺ νὰ τὸν θρέψουν πηγὲς πολὺ πιὸ πλούσιες καὶ πιὸ γό-
νιμες ἀπ’ ὅ, τι ἄλλοτε.

Σήμερα τὸ θαυμασμό μας θέλουμε νὰ τὸν γεννάει ἥ ἀναμέτρηση τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ πῆρε πάνω του τὸν πόνο μιᾶς τέτοιας δημιουργίας. Κι’ ἀκόμα θέλουμε νὰ πλησιά-
σουμε τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ ὅχι γιὰ ν’ ἀντιγράψουμε ἀπὸ αὐτὸν μορφὲς τῆς τέχνης οὕτε γιὰ νὰ δανειστοῦμε ἴδαικά. Θέλουμε νὰ τὸν πλησιά-
σουμε γιὰ ν’ ἀντιμετρηθοῦμε μαζί του. Γιὰ νὰ μᾶς γίνει ὁ πόνος του στήριγμα νὰ κρατήσουμε τὸ δικό μας τὸν πόνο ἀλγιστὸ μέσα στὴν ἰστορία· γιὰ νὰ ζήσουμε μαζί του τὸ μεγάλο ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ καταχθῆσει ἀπὸ τὴ μιὰ τὸν κόσμο ποὺ τὸν κυκλώνει σὰ φύση, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν κόσμο, ποὺ τὸν κυκλώνει σὰν κληρονομιὰ τῶν πατέρων του, αὐτὸ ποὺ λέμε πνευματικὴ παράδοση· νὰ ζήσουμε μαζί του τὸ μεγάλο ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ κρατήσει τὴ λευτεριά του μπροστὰ στὴ φύση καὶ στὴν παράδοση, τὶς δύο μεγάλες αὐτὲς δύναμες, ποὺ γυρεύουν νὰ τὸν ὑποτάξουν.

“Ἐνα ἀπὸ τὰ ὑπέρτατα μορφωτικὰ στοιχεῖα εἶναι ὁ ἀγῶνας τοῦ ἄλλου, ὅταν γίνουμε ἀξιοι νὰ τὸν ξαναζήσουμε. Γιατὶ στὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ μποροῦμε νὰ χαροῦμε τὸν μεγάλο, ποὺ παλεύει μὲ δλη του

τὴ δύναμη νὰ δαμάσει τὴ φύση καὶ τὴν παράδοση κι' ὑστερα τὴν νέαν του αὐτὴν νὰ τὴν ἐκφράσει σὲ μιὰ ὅσο γίνεται πιὸ τέλεια μορφή, γι' αὐτὸν ἀξίζει νὰ τὸν μελετοῦμε. Στὸ ἀντίκρυσμα ἐνὸς μεγάλου ἀνθρώπου ἡ καὶ ἐνὸς μεγάλου λαοῦ, ποὺ πάσκισε νὰ δώσει μορφὴ στὸν κόσμον τῆς ψυχῆς του, καὶ ἂς μὴν εἶναι καὶ τῆς δικῆς μας ψυχῆς κόσμοι, στὸ ἀντίκρυσμα αὐτὸν βρίσκεται ἡ μεγάλη μορφωτικὴ ὁφέλεια, ποὺ κερδίζει ὁ ἄνθρωπος μελετῶντας τὴν ἴστορία του γενικὰ σὰν ὑπαρξη πνευματικῇ. **Μορφώνομαι ἴστορικά,** αὐτὸν θὰ πεῖ ξαναζῷ τὸν πόνο τῶν μεγάλων ψυχῶν καὶ λαῶν καὶ στὴν ἀνανέωση αὐτὴν τοῦ πόνου τῶν μεγάλων μοριμάζω τὴν πεῖρα τῆς δικῆς μου ψυχῆς.

"Οσο πιὸ μεγάλος ὁ πόνος, ὃσο πιὸ ἐντατικὸς ὁ ἀγῶνας, τόσο καὶ πιὸ μεγάλη ἡ λευτεριὰ τῆς ψυχῆς. Λευτεριὰ δὲ θὰ πεῖ φυγὴ καὶ ἀρνηση ὅλων τῶν ἀξιῶν, ποὺ κέρδισαν καὶ ὕψωσαν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι· θὰ πεῖ πάλη καὶ κατάχτησή τους. Μεγαλοφάνταστη ἡ πίστη σου ἡ ταπεινή, πρωτοφανέρωτη στὸν κόσμο ἡ πανάρχαιη, δὲ σημαίνει σημασία ἔχει ἡ ἔνταση καὶ ἡ εἰλικρίνεια τῆς πάλης σου ὡς ποὺ νὰ κερδίσεις τὸν κόσμο σου. Κι' ὅταν ὁ ἄνθρωπος φτάσει καὶ μπορέσει νὰ ἐκφράσει τὸν κόσμο του σ' ἕνα ἔργο θὲς καλλιτεχνικό, θὲς ἐπιστημονικό, θὲς μὲ τὸ λόγο, θὲς μὲ τὴν πράξη, χαρίζει στὶς σύγχρονες καὶ στὶς ἀκόλουθες γενιές μιὰ δύναμη πολύτιμη καὶ γόνιμη, γιατὶ θὰ ἔρθουν ὑστερα ἔκεινες καὶ θ' ἀντιμετρήσουν πάνω του τὸν ἔαυτό τους, εἴτε συμφωνοῦν εἴτε δὲ συμφωνοῦν.

Κάθε ἔργο μεγάλο τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, τοῦ νοῦ καὶ τοῦ χεριοῦ, ποὺ ζεῖ μέσα στὴν ἴστορία τοῦ ἀνθρώπου - ἕνα ποίημα τῆς Σαπφῶς, μιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία, ἕνα ἐπιστημονικὸ σύγγραμμα, μιὰ πολιτικὴ πράξη εἴτε εἰρηνικὴ εἴτε πολεμικὴ - ἔχει τὴ δύναμη νὰ μορφώσει μιὰ γενιὰ νεώτερη. Ἀπὸ καμμιᾶς ἐποχῆς καμμιὰ μεγάλη δημιουργία δὲ λείπει ἡ ἀπορροὴ στοιχείων μορφωτικῶν, γιὰ τὶς ψυχὲς βέβαια, ποὺ κλείνουν μέσα τους τὴ δυνατότητα νὰ μορφωθοῦν. Τότε δύναμες θὰ ἥθελε κανεὶς νὰ ρωτήσει: μέσα στὰ μεγάλα ἀνθρώπινα ἔργα παίρνει μῆπως ἡ δημιουργία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἔχωριστὴ σημασία, ὥστε γὰ μᾶς ἀναγκάσει ν' ἀντιμετρηθοῦμε μ' αὐτὴ καὶ ὅχι μὲ μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς; Γιατὶ ἀν ὁ ἀρχαῖος κλασσικὸς δὲν ἔχει μιὰ ἔχωριστὴν

λέια, δὲ θὰ ἔπειτε γὰρ προτιμήσουμε ν' ἀντιμετρηθοῦμε μὲν κανένα νεώτερο, γιὰ ν' ἄποφύγουμε τὸν τεράστιο κόπο νὰ καταχτήσουμε μιὰ γλῶσσα καὶ γενικὰ ἔναν κόσμο, ποὺ ἔχει χιλιάδες τώρα χρόνια πεθάνει μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ἔζησαν καὶ ποὺ δὲ μποροῦμε πιὰ σήμερα νὰ τὸν ἔξαντλησουμε, δὲ μποροῦμε νὰ τὸν ζήσουμε τόσο ἀπόλυτα ὅσο μποροῦμε τὸν κόσμο ἐνὸς σύγχρονου κλασσικοῦ; Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ρωτήσουμε· μπάρχουν μήπως στὸν παλιὸν "Έλληνα κλασσικὸ στοιχεῖα μορφωτικὰ ἀναντικατάστατα;

"Η γνώμη, ὅτι ἡ ἀρχαία δημιουργία κλείνει μιὰν ἀπαράμιλλη καλλιτεχνικὴ τελειότητα καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὴν προτιμήσουμε σὰ μορφωτικὸ ἀγαθό, δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ μᾶς ἵκανοποιήσει. Σήμερα ζητοῦμε μιὰ πιὸ καθολικὴ ὡφέλεια· δὲ μᾶς φτάνει νὰ καλλιεργήσουμε τὶς καλλιτεχνικές μας μόνο ἵκανότητες· ἡ συγκίνηση, ποὺ θὰ μᾶς χαρίσει ὁ κλασσικός, θέλουμε νὰ μᾶς ταράξει ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ψυχῆς. 'Αφήνω ποὺ σήμερα πιὰ μᾶς ἔχει λείψει ἡ πίστη, ὅτι ἡ ἀρχαία κλασσικὴ τέχνη ἀποτελεῖ τὴν τελειότερη ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι κάθε ἄλλη μορφὴ καὶ περίοδο τῆς τέχνης δὲ μπορεῖ παρὰ θὰ εἶναι κατώτερη.

"Ο λόγος, ποὺ θὰ προτιμήσουμε νὰ ἀντιμετρηθοῦμε μὲ τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ κόσμο πρέπει λοιπὸν νὰ βρίσκεται ἄλλον. "Η ιστορία μας καὶ σὰν Ἑλληνικὸ ἔθνος καὶ σὰ νεώτερο εὐρωπαϊκὸ ἀρχίζει μὲ τὴν ἀρχαίαν "Ελλάδα - καὶ μὲ τὴ Ρώμη. "Ο δικός μας σήμερα πολιτισμὸς στηρίζεται στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικό καὶ λατινικό, ὅχι μόνο γιατὶ συνεχίζουμε ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν Ἑλληνική, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ Ρωμαϊκὴ ιστορία, ἄλλὰ καὶ γιατὶ καὶ ὁ νεώτερος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός, ἀπ' ὅποι εἴμεις ἀντλοῦμε ἀφθονα στοιχεῖα, στηρίζεται πνευματικὰ στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ καὶ λατινικό. Καὶ ὅμως οὔτε ὁ λόγος αὐτὸς ἀρκεῖ γιὰ νὰ δώσει τὴ δικαίωση τῆς κλασσικῆς παιδείας· γιατὶ τότε θὰ εἶχε κανεὶς ὅλο τὸ δίκιο νὰ ισχυριστεῖ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀρχὴ ἄλλὰ καὶ ἡ συνέχεια κι' ἔτσι νὰ ζητήσει καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου τὴ μελέτη στὰ σχολεῖα, τὴν ὥρα μάλιστα ποὺ τὰ ἔχνη τῆς μεσαιωνικῆς χριστιανικῆς "Ελλάδας πάνω στὴ σύγχρονη ζωὴ εἶναι πολὺ πιὸ ἔντονα καὶ ἀμεσα παρὰ τῆς παλιᾶς εἰδωλολατρικῆς. Καὶ ύστερα πρὸς τὴν ζητήσουμε νὰ μελετήσουμε τὶς πρῶτες πηγὲς τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ, ὅτι πολὺ πιὸ χρήσιμο θὰ ήταν νὰ κοιτάξουμε

νὰ γνωρίσουμε αὐτὸν τὸν ἕδιο τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμό, ποὺ δεχόμαστε ἀμεσότατα τὴν ἐπίδρασή του.

Ποὺ λοιπὸν βρίσκεται ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, ποὺ θὰ μᾶς ὑποχρεώσει νὰ ὁρίσουμε αὐτὸν καὶ ὅχι ᾗλλον σὰ βάση τῆς ἀνθρωπιστικῆς μας μόρφωσης;

Κανένας λαὸς δὲν ἀγάπησε καὶ δὲν ἐπίστεψε τόσο στὸν ἀνθρωπο **ὅσο ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνικός.** Τὸν ἀνθρωπο, ποὺ δὲν εἶναι μόνο σῶμα οὔτε πάλι ψυχὴ μόνο. Ποὺ τὸ σῶμα του δὲν τὸ ἀπαρνιέται γιὰ νὰ σώσει τάχι τὴν ψυχή, οὔτε πάλι πουλάει τὴν ψυχή του γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ χαρὰ τοῦ κορμιοῦ, μόνο παλεύει νὰ χαρεῖ τὶς εὐτυχίες καὶ τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆς ψυχῆς σὲ μιὰν ὅσο γίνεται πιὸ τέλειαν ἀρμονία. Ἡ ἔχωριστὴ μορφωτικὴ δύναμη τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν ἀνθρωπολατρεία, σ' αὐτὴ τὴν ἀπέραντη αἰσιοδοξία, ὅτι ὁ ἀνθρωπος ἀξίζει, ὅχι τόσο γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὅσο γι' αὐτὸ ποὺ πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ γίνει.

Κανένας λαὸς δὲν ἔζησε καὶ δὲν ἐπάλεψε πιὸ δυνατὰ γιὰ τὸ μυθικὸ ἀνθρωπο ὃσο ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνικός. Ὁιαν λέω μυθικὸς ἀνθρωπος, δὲν ἔννοω τὶς μορφὲς τῆς ἀρχαίας μυθολογίας μόνο, ὃσο κι' ἀν αὐτὲς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐνσάρκωσαν τὰ Ἑλληνικὰ ἴδαινικά. Ἔννοῶ κάθε μορφή, ποὺ μιὰ ψυχὴ δυνατὴ τὴ ζεῖ καὶ τὴ ζωντανεύει, γιὰ νὰ κλείσει μέσα της τὶς πιὸ βαθειές της λαχτάρες καὶ πίστες. Ἄν τὶς λαχτάρες αὐτὲς καὶ τὶς πίστες τὶς ἐνσαρκώσει σ' ἐνὸς θεοῦ τὴ μορφή, σ' ἐνὸς ἥρωα ἢ σ' ἐνὸς προσώπου ποὺ ἔζησε πραγματικά, εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο. Τὸ ἕδιο ἀδιάφορο εἶναι ἀν ἡ μυθικὴ μορφή, ποὺ φτάνει νὰ ἐκφραστεῖ, ἐκφράζεται μὲ τὸ λόγο ἢ μὲ τὸ χρῶμα ἢ μὲ τὸν πηλὸ ἢ μὲ τὸ μάρμαρο.

Μυθικὲς μορφὲς ἀνθρώπων δὲν εἶναι μοναχὰ οἱ ἥρωες, ἔνας Ἀχιλλέας, ἔνας Ὅδυσσεας, μιὰ Ἐλένη, μιὰ Ἀντρομάχη, μιὰ Ναυσικᾶ. Εἶναι καὶ οἱ ὅλυμπιοι θεοί, ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Δίας, ὁ Ἀπόλλωνας . . . , ὅπως τοὺς πλάθουν οἱ μεγάλες ψυχὲς τῶν παλιῶν Ἑλλήνων ποιητῶν. Μυθικὲς μορφὲς στὸν Πίνδαρο δὲ θὰ ποῦμε μοναχὰ τὸν Πέλοπα, τὸν Ἰόνιο, τὸν Περσέα. Θὰ ποῦμε καὶ τοὺς θνητοὺς νέους, τοὺς νικητὲς μεγάλων γυμνικῶν ἀγώνων, ποὺ ὑμνησε ὁ ποιητὴς προικίζοντας τὸ σῶμα

τους καὶ τὸ πνεῦμα τους μὲ τὶς πιὸ ἀκριβὲς χάρες, ποὺ δραματιζόταν ἡ δική του ψυχή. Μυθικὴ μορφὴ εἶναι κι' ὁ Περικλῆς, ὅπως παρουσιάζεται στὸ Θουκυδίδη, ὁ Κῦρος στὸν Ξενοφῶντα, ὁ Εὐαγόρας στὸν Ἰσοχράτη. Μυθικὸς εἶναι καὶ ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης, μυθικὰ καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, νὰ ποῦμε ὅις νέοι, ποὺ καθὼς τοὺς πλησιάζει καὶ τοὺς μιλεῖ ὁ Σωκράτης, νιώθουν νὰ ξυπνοῦν μέσα τους ἀνησυχίες ἀσύγαστες, ἔνας Χαρμίδης, ἔνας Λύσις, ἔνας Ἀλκιβιάδης. Μυθικὴ μορφὴ εἶναι ὁ στρατηγὸς τοῦ Ἀρχιλόχου, ποὺ μπορεῖ νὰ τοῦ λείπει τὸ μπόϊ, ὅμως πατάει στέρεα στὴ γῆ κι' εἶναι γεμάτος καρδιὰ καὶ πίστη· μυθικὲς οἱ κόρες ποὺ τραγουδάει ἡ Σαπφώ, μυθικὴ ἡ Βαυκίδα, ἡ φιλενάδα τῆς Ἡριννας, ὅπως τὴν παρουσιάζουν τὰ ἐπιγράμματα τῆς ποιήτριας καὶ οἱ λίγοι στίχοι τῆς Ἡλακάτης της, ποὺ μᾶς σώθηκαν· μυθικὲς μορφὲς οἱ νεκροὶ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγράμμάτων, τῶν Ἑλλήνων ποὺ σκοτώθηκαν πολεμῶντας τοὺς Πέρσες:

"Ω̄ ξεῖν", ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις, ὅτι τῇδε
κείμεθα τοῖς κείνων ρήμασι πειθόμενοι.

Μυθικὸς εἶναι κάθε "παῖς καλὸς" ζωγραφισμένος πάνω σὲ ἀγγεῖο· μυθικὲς μορφὲς ἀνθρώπων εἶναι οἱ ἀρχαῖκὲς κόρες τῆς Ἀθήνας, εἶναι καὶ τὸ θαυμάσιο κεφάλι τοῦ ἐφίβου πάνω στὴν Ἀκρόπολη, οἱ ἀθηναῖοι πολῖτες, ποὺ παρουσιάζονται πάνω στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα νὰ παίρνουν μέρος στὴν παναθηναϊκὴ πομπή· εἶναι ἡ Ἡγησὼ πάνω στοῦ τάφου της ἀναστημένη τὸ ἀνάγλυφο, ὁ Δεξίλεως, οἱ νέοι τῶν ἀρχαῖκῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων . . .

Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λαὸ δὲ ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς καταφέσκει τὸν ἀνθρώπο, τὸν πιστεύει δυνατὸ δόχι ν' ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἄλλα νὰ τὸν ξεπεράσει. Κι' ἀπὸ τὴν ἔξαισια αὐτὴ πίστη κινημένος πλάθει πλῆθος μυθικὲς μορφὲς μὲ τὸ λόγο καὶ μὲ τὴ σμίλη καὶ μὲ τὸ πινέλο, μορφὲς ποὺ παλεύουν γιὰ τὴν τελείωση, μορφὲς πλαστικές, ζωντανές, ἀναστημένες πάνω στὸ μάρμαρο, στὸ ἀπλὸ ἀγγειογράφημα, στὸ στίχο μέσα, στὸ ιστορικὸ ἔργο, στὸ φιλοσοφικὸ διάλογο. Μέσα στοὺς λαιούς, εἶπαν, ὁ Ἑλληνας στάθηκε δὲ ἀνθρωποπλάστης.

"Οσο καὶ νὰ φανεῖ παράξενο: μιὰ τόση αἰσιοδοξία καὶ κατάφαση τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει ἔναν σκληρὸ ἀγῶνα, ὃς ποὺ νὰ φτάσει νὰ

ξεπεραστοῦν καὶ νὰ ξεχαστοῦν οἱ ἀνθρωποί, γιὰ νὰ ὑψωθεῖ ὁ ἀνθρωπός, ὁ μυθικὸς ἀνθρωπός. Πόσος πόνος στὸν "Ομηρο καὶ στοὺς τραγικούς! Πόση ἀντοχὴ ψυχῆς στὸν Πίνδαρο, γιὰ νὰ κρατήσει ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀκέραιο τὸ δράμα τοῦ μυθικοῦ του ἀνθρώπου μέσα σὲ μὰν ἐποχὴ, ποὺ εἶχε πολὺ φρήγορα ξεχάσει καὶ τὸν ποιητὴ καὶ τὰ ιδανικά του! Πόσος ἀγῶνας, γιὰ νὰ κρατήσει ὁ Θουκυδίδης στ' ἀτέλειωτα χρόνια τῆς ἔξορίας του τὸ μῆθο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, ὅχι αὐτῆς ποὺ ἦταν πραγματικά, ἀλλὰ αὐτῆς ποὺ εἶχε ὁ δικός του ὁ πόθος ἀναστήσει μέσα του, κι' ὑστερα τὸ δράμα αὐτὸν νὰ τὸ ὑψώσει μπροστὰ στοὺς ἀθηναίους τοῦ 404, ποὺ ἥ καταστροφὴ τοὺς εἶχε γονατίσει τὴν ψυχὴ καὶ ἔτσι ἔβλεπαν στὴ μεγάλη πίστη τοῦ παλιοῦ ἀθηναίου στὴν πολιτεία του τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ κακοῦ, ποὺ τοὺς εἶχε βρεῖ! Πόσο πόνο μπόρεσε νὰ βαστήξει ἥ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνα, γιὰ νὰ μείνει πιστὴ στὴ μυθικὴ τῆς πολιτεία ἀκόμα κι' ἀφοῦ τὸ πείραμα μὲ τὸ Διογύσιο στὴ Σικελία εἶχε βρεῖ ἔνα τόσο θλιβερὸ τέλος! "Οποιος κλείνει τὴ δύναμη νὰ ὑποτάξει τὴ ζωὴ στὸ μῆθο καὶ ὅχι τὸ μῆθο στὴ ζωὴ ἀξίζει ἀλήθεια νὰ τὸν μακαρίζει κανείς. "Ομως ὅχι γιατὶ εἶναι νὰ περάσει μιὰ ζωὴ ἥρεμη, ἀπονη, 'εὐτυχισμένη', ὅπως ὀρίζει τὴν εὐτυχία ὁ ὄχλος· ἀκοιβῶς γιὰ τὸ ἀντίθετο, γιατὶ βαστάει ν' ἀγωνιστεῖ καὶ νὰ πονέσει.

"Ο πόνος τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων εἶναι ὅχι μοναχὸς πρῶτος, ποὺ γεννιήθηκε στὴ γῆ πάνω πόνος γιὰ τὸν ἀνθρωπό, ἀλλὰ καὶ ὁ ποὺ μεγάλος σ' ἔνταση κι' ἀξία. Γι' αὐτὸν εἶναι μ' ἔκεινον ποὺ πρέπει ν' ἀντιμετρηθοῦμε. Καμιὰ ἐποχὴ δὲ θὰ κουραστεῖ νὰ προβάλλει τὸ δικό της μυθικὸ ἀνθρωπό στὸν ἀρχαῖο κλασσικό. Κι' ἀν ἔνα τέτοιο ἀντιμέτρημα δὲ μπορεῖ νὰ λείψει ἀπὸ καμιὰ περίοδο τῆς ἴστορίας, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη τοῦ ἀρχαίου 'Ελληνα πίστη στὸν ἀνθρωπό ἔκεινος ὁ λαός, ποὺ δειλιάζει νὰ ὑψώσει τὰ μάτια του πρὸς ἔνα μῆθο ἀνθρώπου, γιατὶ τρέμει μπροστὰ στὸν πόνο. Μιὰ τέτοια φυγόπονη καὶ γι' αὐτὸν καὶ φυγόμυθη ἐποχὴ μέσα στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς τὸ σκληρὸ καὶ τὸν ταπεινὸ ξεχνάει τὸν ἀνθρωπὸ σὰν ἀνθρωπό, τὸν ἀνθρωπό ὅχι πιὰ σὰν ἀτομο ἕαμολυμένο ἀπὸ κάθε ἥμικο καὶ κοινωνικὸ νόμο, οὔτε πάλι σὰν ἔναν ἀριθμό, ἔναν δοῦλο μᾶς ἀξεγώριστης μάζας, ἀλλὰ τὸν ἀνθρωπὸ ποὺ παλεύει νὰ ζήσει μέσα στοὺς

ἄλλους ἀνθρώπους λεύτερα καὶ ποὺ ὑποτάξεται στοὺς νόμους ὅχι γιατὶ τὸ θέλουν ἔκεῖνοι, παρὰ γιατὶ τὸ θέλει αὐτός. Ἡ φροντίδα νὰ σώσουμε μέσα μας τὸν ἀνθρωπό, αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Ἀριστοτέλης ‘τὸ περιποιεῖσθαι ἔαυτῷ τὸ καλόν’, ή λαχτάρα νὰ γίνουμε καλύτεροι ὑψώνοντας μιὰ μυθικὴ μορφή, ποὺ νὰ δίνει ἔνα σκοπὸ στὴ ζωή μας, πάει τέτοιες ὕρες νὰ σβύσει κυνηγημένη ἀπὸ τὸ μεγάλο τῆς ἐχτρό, τὴν ὡμὴ ζωή. Κι ὅμως εἶναι μιὰ πολὺ πικρὴ ἀλήθεια, λαός, ποὺ πάει νὰ χάσει τὸ μῆνο του, πάει νὰ χάσει καὶ τὴν ὕπαρξή του.

Σὲ μιὰ φρυγόμενη ἐποχή, ὅπως αὐτὴ ποὺ περνᾶμε σήμερα, ή ἀρχαία δημιουργία εἶναι ἔνα μορφωτικὸ ἄγαθὸ ἀναντικατάστατο. Τὴν πίστη στὸ δικό της μυθικὸ ἀνθρωπό, αὐτὴ δὲ ζητᾶμε νὰ μᾶς τὴ γαρίπει νὰ μᾶς βοηθήσει ὅμως νὰ κερδίσουμε ξανὰ τὴν πίστη σ’ ἔναν μῆνο ἀνθρώπου, νὰ μάθουμε καὶ πάλι νὰ πανοῦμε γιὰ τὴν τελείωσή μας, αὐτὸ εἶναι ποὺ θέλουμε. Ἀναρίθμιτες εἶναι οἱ μορφὲς τῆς νεοελληνικῆς ιστορίας, ποὺ θὰ ἥταν ἀξιες νὰ τὶς λατρέψουμε μυθικά. Τὸ κάτω κάτω δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία, ποιὸ πρόσωπο θὰ γίνει ὁ φορέας τοῦ νεοελληνικοῦ μυθικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μυθικὴ ἀξία ἐνὸς προσώπου δὲ βρίσκεται σὲ ἀναγκαίᾳ ἔξαρτηση μὲ τὴν ἀξία ποὺ εἶχε τὸ πρόσωπο αὐτὸ μέσα στὴν ιστορία. Ο ιστορικὸς Ἀχιλλέας, ἀν ἔζησε κάποτε στὴ Φθία ἢ δπου ἀλλοῦ, μπορεῖ καὶ νὰ ἥταν ἔνας ἀσύμμαντος βασιλιᾶς. Τί σημαίνει; Χαρὰ σ’ αὐτόν, ποὺ ἔνας “Ομηρος ἔδωσε τὸ δικό του, τοῦ Ἀχιλλέα τ’ ὄνομα στὸ μυθικὸ ἀνθρωπό, ὅπως τὸν εἶχε ζήσει ἢ μεγάλῃ του ψυχῇ. Τοῦ ιστορικοῦ Ἀχιλλέα τὰ ἔργα καὶ τὰ λόγια θὰ ἔσβυσαν ἀπὸ τὴν θύμηση τῶν ἀνθρώπων μέσα σὲ μιά, τὸ πολὺ δυὸ γενιές ὅμως τοῦ μυθικοῦ Ἀχιλλέα ἢ μορφὴ φωτίζει τὸν κόσμο τριάντα αἰώνες τώρα καὶ δὲ θὰ σβύσει ποτέ.

Ο νέος ἀνθρώπος, ποὺ μπαίνει στὴ ζωή, ἀγνὸς κι’ ἀδιάφθορος καθὼς εἶναι, δὲ μπορεῖ παρὰ θὰ κλείνει στὴν ψυχή του τὸ μῆνο ἐνὸς ἀνθρώπου καλύτερον. Ομως εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἔχει καὶ τόσην ἀντοχή, ὅση χρειάζεται γιὰ νὰ κρατήσει τὸ μῆνο αὐτὸν ἀλώβητο μπροστὰ στὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς. Τὸ πιὸ μεγάλο στήριγμα τέτοιες ὕρες θὰ τοῦ σταθεῖ ἢ πίστη τοῦ ἀρχαίου “Ελληνα στὸν ἀνθρωπό.” Εδῶ βρίσκεται ἢ δικαίωση τῆς κλασσικῆς παιδείας. Ἡ κλασσικὴ παιδεία δὲ ζητάει

ν' ἀσκήσει μὰ εἰδικὴ ἵκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, δπως νὰ ποῦμε τὰ μαθηματικὰ ἀσκοῦν τὸ λογικό. Ὁ κύριος σκοπός της τουλάχιστο δὲν εἶναι μιὰ τέτοια ἔξασκηση. Ἐκεῖνο ποὺ θέλει εἶναι νὰ φέρει τὸ νέο σ' ἐπαφὴ μ' ἓνα πλήθος ψυχὲς δυνατὲς καὶ μεγάλες καὶ ἔτσι νὰ τοῦ δυναμώσει τὴν χαρὰ καὶ τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο κι' ἀκόμα νὰ κρατήσει ζωντανὸ μπροστιὰ τοιμὸ δραματικὸν ἐνὸς μυθικοῦ ἀνθρώπου, ἀν εἶναι ή ζωὴ τοῦ νέου αὐτοῦ νὰ ἔχει κάποιο σκοπὸ καὶ νὰ μὴν παραδέρνει ἀκυβέρδητη, χωρὶς νὰ ἔρει γιὰ ποῦ τραβάει.

“Οὐ ἔνας ἔλινος ἔχει ἀνάγκη, γ.ὰ νὰ μπορέσει νὰ ζήσει, νὰ ἔκμεταλλευτεῖ τὶς πλουτοπαραγωγικές του πιγὲς καὶ γι' αὐτὸ θὰ κοιτᾶξει νὰ μορφώσει ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς πολῖτες του σὲ γεωργικὰ καὶ ἄλλα πραχτικὰ σχολεῖα, εἶναι βέβαιο. Κι' ὅμως ἀν εἶναι σωστό, ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν ζωῆκη διατήρηση ὑπάρχουν καὶ ἀνάγκες τῆς ψυχῆς τὸ ὕδιο, ἀν δχι πὸ ξετονεῖς, κι' ἀκόμα ὅτι μοναχὰ ἀν οἱ ἀνάγκες αὐτὲς ἔκπληρωθοῦν μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ δλοκληρωθεῖ· ἀν εἶναι σωστό, ὅτι πάνω ἀπὸ τὸν οἰκονομικὸ ἀνθρώπο στέκει ὁ ἀνθρώπος σὰν ἀνθρώπος, δχι μονάχα σῶμα, ἄλλὰ καὶ ψυχὴ καὶ πνεῦμα, τότε εἶναι φανερό, ὅτι μία ἔθνικὴ παιδεία δὲ μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ σὲ πραχτικὲς σχολὲς μοναχά. Κι' ἀν εἶναι ἀλήθεια, ποὺ κανεὶς ἄλλωστε δὲν τὴν ἀμφισβῆτε, ὅτι ή "Ελλάδα, ξεχωριστὰ ή Μακεδονία χρειάζεται ἀνθρώπους ποὺ νὰ ἔρεον καλὰ νὰ δοινέψουν τὴν γῆ της, νὰ ἔκμεταλλευτοῦν τὰ δάση καὶ τὶς θάλασσες καὶ τὰ ποτάμια της, γι' αὐτὸν ποὺ βλέπει κάπως πιὸ βαθιὰ καὶ πιὸ μακριὰ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη πιὸ μεγάλη ἀλήθεια· ή "Ελλάδα, ξεχωριστὰ ή Μακεδονία πολὺ πιὸ πολὺ διφάει γι' ἀνθρώπους, ποὺ ν' ἀγαπήσουν καὶ νὰ πονέσουν δχι πιὰ τὴν ὕλη της, ἄλλὰ τὴν ψυχὴ της, δχι τὴν γῆ της ἄλλὰ τὸν ἀνθρώπο της, προπαντὸς τὸ νέο της ἄνθρωπο. Περισσότερο ἀπὸ κάθε τὶ ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ φωτισμένους δασκάλους, δασκάλους ποὺ θὰ ἔχουν ἀγαπήσει τὸν ἀνθρώπο κι' ἀκόμα ζήσει μέσα τους πρῶτα τὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ποὺ θὰ θελήσουν νὰ θεμελιώσουν ὕστερα ἕνα νεοελληνικὸ γυμνάσιο πραγματικὰ ἀνθρωπιστικό.

“Ἡ κρίση ποὺ περνάει τὸν καιρὸ αὐτὸ ή κλασσικὴ παιδεία, εἶναι ἐσωτερική, δχι ἔξωτερική, τὸ εἴπαμε καὶ πρόν. "Οποιος βλέπει τὸν κύρινο τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου στὴν ἐπίθεση τῶν ἔξωτερικῶν του

έχτρων, είναι πολὺ γελασμένος. Ὁ έχτρος πραγματικὸς είναι ή ἀδιαφορία καὶ ή ἀπιστία γιὰ τὴ σημασία τῆς κλασσικῆς παιδείας μοναχὰ δταν φωλιάζει μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἕδιου τοῦ φιλολόγου ἀπὸ τὴν ἀνικανότητά του νὰ συλλάβει τὸ βαθὺ γόημα τῆς παιδείας αὐτῆς. Ὁ πόλεμος τῶν ἄλλων ἀπ’ ἔξω μόνο νὰ δυναμώσει μπορεῖ μιὰ ψυχὴ ποὺ ἀγωνίζεται καὶ πιστεύεται.

Ἡ μελλοντικὴ τύχη τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου βρίσκεται στοῦ φιλολόγου τὰ χέρια. Μὲ ποιὰ μέσα θὰ κατορθώσει νὰ δώσει στὸ νέο νὰ γαρεῖ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ δημιουργία σὰ μιὰ δύναμη μορφωτικὴ καὶ γόημη, είναι ἔνα πρόβλημα παιδαγωγικό, ποὺ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἔδω. Ἐναὶ είναι βέβαιο: γιὰ τὴν καθοδήγηση αὐτὴ χρειάζεται πρῶτ’ ἀπὸλα ὅδηγὸς ν’ ἀγαπίσει καὶ νὰ πιστέψει. Ὁ, τι θέλει νὰ δώσει στοὺς νέους, ποὺ τὸν κυκλώνουν, πρέπει νὰ τὸ ἔχει ὁ ἕδιος πρῶτα: ἀγάπη στὸν ἄνθρωπο. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀντίφαση νὰ διδάσκεις τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸν καὶ τὴν ἕδια ὥρα ν’ ἀποξενώνεσαι ἀπὸ τὴ ζωὴ γῆρο σου. Νὰ μὴν ἀρνιέσαι τὴ ζωὴ, αὐτὸς δὲ θὰ πεῖ νὰ διαγκωνίζεσαι μέσα στὸν ὄχλο. θὰ πεῖ νὰ σὲ δέρνει ἀκοίμητη ή ἔγγονα γιὰ τὸ ἔθνος σου, νὰ σὲ πλημμυρίζει ή ἀγάπη πάνω ἀπὸ ὅλα γιὰ τὶς νέες γενιές. Φιλόλογος χωρὶς ἀγάπη κι’ ἀν ἀκόμα λαλεῖ τὶς γλῶσσες τῶν ἀνθρώπων ὅλων καὶ τῶν ἀγγέλων, αὐτὸς κι’ ἀν είναι χαλκὸς ποὺ ἡχεῖ καὶ κύμβαλο ποὺ ἀλαλάζει. Ἄρνητὴς κι’ ἀσκητὴς δὲν είναι ὁ φιλόλογος, δὲ μπορεῖ νὰ είναι.¹⁾) Ἡ ψυχὴ του κλείνει μιὰ ἐντονότατη κατά-

1) Είναι ἀλήθεια, πὼς πάντα θὰ βρίσκονται ἄνθρωποι κουρασμένοι ἀπὸ τὴ ζωὴ, ποὺ θὰ ποῦν νὰ καταφύγουν στοὺς ἀρχαίους γιὰ νὰ ἔχασουν καὶ νὰ ἔχαστον· κι’ ἀκόμα ἄλλοι, ποὺ θὰ θελήσουν ν’ ἀσκήσουν πάνω στὰ προβλήματά τῆς ἀρχαίας φιλολογίας τὴν δξύνοιά τους. Δικαίωμά τους· ὁ ἀρχαιοδίφης μπορεῖ φυσικὰ νὰ δουλέψει μιὰ λεπτομέρεια, νὰ πιστοποιήσει ἔνα συνταχτικὸ κανόνα, μιὰ παραλλαγὴ σ’ ἔνα μῆθο, νὰ βρεῖ τὴν ἐτυμολογία μᾶς λέξης, τὴ σωστὴ γραφὴ ἐνὸς χωρίου, τὴ χρονολογία καὶ τὸν τρόπο ποὺ πέθανε ὁ τάδε βασιλιᾶς, χωρὶς καμιαὶ ἐπιθυμία· νὰ ὑποτάξει τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ σὲ μιὰ βαθύτερη γνώση τοῦ κλασσικοῦ κόσμου καὶ νὰ παλέψει ν’ ἀντιμετωπηθεῖ μὲ τὸν κόσμο αὐτὸν γιὰ νὰ μορφωθεῖ καὶ νὰ μορφώσει. Μειρὴ ἡ μεγάλη ἡ ἐπιστημονικὴ του συμβολὴ στὴ λύση τῶν φιλολογικῶν προβλημάτων θὰ τοῦ λογαριαστεῖ βέβαια. Ὁμως, ἔδω δὲ μιλοῦμε γιὰ τὴν πρόσδοτὴς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Τὸ ζήτημα είναι ἀν μιὰ τέτοιου εἶδους ἀποκλειστικὴ καλλιέργεια τῆς μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλουμε τὴν κλασσικὴ παιδεία σὰ μορφωτικὸ μάθημα στοὺς νέους. Είναι αὐτογόητο, πὼς ἡ φιλολο-

φαση τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια, πῶς καὶ τὴ δική του πίστη τὴ δοκιμάζει κάθε τύσο ἢ ζωὴ ὅμως καμιὰ δοκιμασία μέσα στὸν ἀνθρώπου δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ τοῦ κλονίσει τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, ὥπως τὸν ἔπλασε σὰν τὸ πὺ βαθὺ καὶ γόνυμο ὅραμα τῆς ψυχῆς του. "Οτι παραστέκει τὸ νέοστὸ ἀνέβασμά του, αὐτὸ τὸ χαίρεται σὰν τὸ πὺ μεγάλο δῶρο τῆς μοίρας του· γιατὶ στὴν προσπάθεια τῶν μαθητῶν του βλέπει ὁ δάσκαλος τὸ δικό του ἀγῶνα πολλαπλασιασμένο, κι' ἀκόμα ὅσο καὶ καὶ περνοῦν τὰ χρόνια μένει ἀκούραστος κι' ἀγέραστος, καθὼς χαίρεται ὅλη τὴν ὥρα πλάϊ του τὸν νέον ἄνθρωπο, ποὺ μόλις ἀνοίγει τὰ μάτια μπροστὰ στὴ ζωὴ κι' εἶναι γεμάτος ἀπὸ μῆθο. "Ετσι μπορεῖ νὰ καταλάβει κανεὶς τοὺς δεσμούς, ποὺ δένονται ἀνάμεσα στὸ μαθητή, ποὺ μօρφώνεται, καὶ στὸ δάσκαλο, ποὺ μօρφώνοντας πλουτίζει τὴ δική του ψυχὴ πολὺ πιὸ πολὺ ἀπὸ ὅτι τῶν νέων γῆρο του.

Τὸν τέλειον ἄνθρωπο, τὸ ἔρει ὁ φιλόλογος, ὅτι δὲ θὰ τὸν δεῖ ποτέ του οὔτε μέσα του οὔτε γῆρο του. "Οτι ὁ πόθος εἶναι πιὸ μεγάλος ἀπὸ τὴ δύναμη, ὅτι ὁ μῆθος στέκει πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ εἶναι μιὰ ἀλήθεια, ποὺ μπορεῖ νὰ πικραίνει, ὅμως δυναμώνει, δὲν ἀδυνατίζει τὸν ἀγῶνα στὶς ζωντανὲς ψυχές. Σημασία δὲν ἔχει τὸ τέλος, ὅσο ὁ δρόμος. "Αν ἡ κλασσικὴ παιδεία κατορθώσει καὶ δυναμώσει μέσα μας τὴν πίστη καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου ἀν βοηθήσει καὶ πλαστοῦν ἄνθρωποι, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ποῦν γι' αὐτοὺς ὅταν πεθαίνουν, ὅτι σὲ ὅλη τους τὴ ζωὴ 'περιεποιήσαντο ἐαυτοῖς τὸ καλόν', ὅτι σὲ ὅλη τους τὴ ζωὴ περπάτησαν μὲ δύναμη καὶ πίστη πάνω στὸ δρόμο, ποὺ τὸν φωτίζει τὸ ἀστρο ἐνὸς μύθου· ὅτι ὡς τὴν ὥρα τοῦ θανάτου των πάλεψιν νὰ ἐπαληθέψουν τὸν μυθικό τους ἄνθρωπο - ἀν ἡ κλασσικὴ παιδεία βοηθήσει καὶ πλαστοῦν τέτοιες ψυχές, δὲν ἔχουμε τίποτα ἄλλο νὰ τῆς ζητήσουμε.

γία δὲ μπορεῖ νὰ διδάσκεται σὲ χιλιάδες παιδιὰ γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ αὐτὴ ἀργότερα τριάντα-σαράντα ἑρευνητές της· κι' ἀκόμα τὸ ἵδιο αὐτονόητο εἶναι, ὅτι οὔτε νὰ διδάσκεται μπορεῖ ἡ κλασσικὴ παιδεία σὰ γενικὸ μօρφωτικὸ μάθημα ἀπὸ τέτοιους στενοὺς [άρχαιοδίφες. "Αλλο ζήτημα, ἀν γιὰ νὰ εἴσαι καλὸς φιλόλογος πρέπει νὰ είσαι καὶ ἑρευνητὴς καλός.